

INFLUENȚE ARABO-ISLAMICE ÎN MONUMENTELE PALERMITANE DE SECOL XII ALE DINASTIEI DE HAUTEVILLE

*dr. Simona Drăgan*¹

Abstract: The cultural synthesis achieved in Sicily in the 12th century under the Norman rule of the House of Hauteville is a phenomenon both recognized and rich in appraisals, which nevertheless, due to the absence of satisfactory documents, lacks significant clues to be better understood. Although having been depopulated by the Muslims who had conquered and ruled the island before the Normands, within about one hundred years' time, a few important architectural monuments concentrated in Palermo and close surroundings (the Norman Palace, the Palatine Chapel, churches La Martorana and San Cataldo, monastery San Giovanni degli Eremiti, palaces Zisa, La Cuba or the Cathedral of Monreale) preserve an exotic touch of remembrance of the Arab presence in Sicily through the very acts of Christian patronage of king Roger II of Sicily and/ or his immediate heirs. In this paper I will analyze the Arab influence in the Palermitan architecture erected by the Hautevilles and in some related works of applied arts found in the monuments discussed. My approach is to identify and discuss such traits from an architectural and art morphological viewpoint, with a few elements of comparative architecture.

Keywords: 12th-century Sicily, Palermo, the Hauteville dynasty, Roger II of Sicily, Arab-Norman architecture, *muqarna*, ecclesiastical architecture, palatial architecture, gardens, cultural hybridization.

Într-un oarecare context, cineva observa că arta musulmană oferă paradoxul unei identități imediat recognoscibile, deși este esențialmente imitativă și adaptativă în împrumuturile din domeniile picturii, sculpturii și arhitecturii. Ca o posibilă explicație a recognoscibilității stilului artei islamice, în pofida diversității majore a populațiilor cucerite pentru islam, s-a luat în considerare posibilitatea de „eclozare” a unor limbaje artistice comune ca urmare a mobilității extraordinare timpurii a populațiilor musulmane, obligate prin religie la pelerinaje anuale (Barrucand, „Art et architecture”, *DI*, 1997, p. 101; Migeon, Saladin, f.a., p. 7). Astfel, asemenea limbii arabe, menită să unifice o lume atât de variată, și anumite limbaje artistice au putut deveni, la rândul lor, cvsasiuniversale și emblematice pentru spații foarte diverse.

În general, din epoca clasică a islamului s-au păstrat până în prezent, în Europa, două tipuri arhitecturale majore („Islamic Art”, Croix, Tansey, 1976, p. 294): unul religios (moscheea) și unul civil (palatul), însă realizările artistice europene (cu excepția ansamblului de la Córdoba, din Spania) au fost considerate mult timp cu totul secundare și nerelevante în contextul general al artei islamice. În particular, în cadrul Europei, Sicilia oferă un peisaj istoric cu trăsături unice, fiind, în secolele IX-XII, un mozaic multiethnic italo-grec și arab care, după aproximativ

---

1. **Dr. Simona Drăgan** este conferențiar dr. la Facultatea de Litere, Universitatea din București, în domeniul Studii Culturale. A obținut în 2018 licența în Istoria și Teoria Artei la Universitatea Națională de Arte București, unde urmează în prezent programul de studii doctorale în arte vizuale, cu o teză despre imaginea de arhitectură în artă; simona.dragan@litere.unibuc.ro.

două secole de emirat musulman și conflicte arabo-bizantine, atinge un moment de mare expansiune politică și strălucire culturală în secolul al XII-lea, sub stăpânirea noilor conducători normanzi din dinastia de Hauteville. În timpul acestora, capitala Palermo devine un mare centru politic și cultural, cu o populație mai numeroasă decât a Londrei sau a Parisului vremii.

Însă Palermo nu mai păstrează astăzi, ca amintire a stăpânirii arabe de circa două veacuri (secolele IX-XI), decât tipul de urbanizare a centrului istoric, gândit după vechile principii de ierarhizare și diferențiere din interiorul lumii musulmane² (Maurici, 2015, p. 132). Altminteri, în toată Sicilia de altfel, vechile edificii islamice, cu excepția câtorva ziduri remanente, preponderent de foste moschei palermitane, au fost reconstruite de normanzi³ (Biagi, 2003, p. 19). Pentru interesul cercetării trecutului arab al Siciliei, în zona Palermo materialul de studiu cel mai bine reprezentat (deși deloc abundent el însuși) este cel arhitectural. Este și un aspect care limitează drastic posibilitățile actuale de a mai explora forme artistice de hibridizare sau de contact islamo-creștin în această arie, și mai ales cu precădere dintr-o epocă atât de îndepărtată precum segmentul central al medievalității (în periodizările anglofone, High Middle Ages), epocă urmărită în prezentul studiu.

În orașul Palermo și împrejurimile sale, stilul arabo-normand e prezent într-o serie de construcții religioase și civile, suficient de importante sau salvate de providență cât pentru a putea traversa puntea atâtor secole. În ciuda importanței dezvoltării a orașului în timpul arabilor, abia secolele de stăpânire normandă reprezintă intervalul în care Palermo depășește definitiv, în sens artistic și urbanistic, vechea capitală imperială bizantină Siracusa. Sub domnia urmașilor fraților Altavilla (variantea italiană a numelui „d'Hauteville”⁴), întregul Palermo este reedificat după moduri constructive și arhitectonice superioare celor arabe, încă o explicație, între altele, a faptului că nu s-au păstrat până în prezent decât ocazionale fundații ce mai amintesc de vechiul megalopolis islamic.

Hibridizări în arhitectura eclezială

După declarațiile călătorilor arabi ai epocii, sub stăpânirea arabă din secolele IX-XI Palermo devenise unul dintre cele mai mari orașe islamice din Occident, ajungând la o populație între 50.000 și 100.000 de locuitori (Maurici, 2015, p. 134) și la aproximativ trei sute de moschei și de școli coranice. Situația acestor moschei rămâne deschisă, nefiind clară nici proveniența, nici amplasarea sau destinul acestora. Cel mai probabil, multe dintre ele fuseseră biserici creștine transformate de cuceritori în lăcașuri de cult pentru musulmani. Se știe, de exemplu, că în 965 (adică ulterior încheierii campaniilor de cucerire a întregii insule de către arabi), califul fatimid de la acea vreme a ordonat, între altele, și un plan care includea construirea de moschei, întărirea fortificațiilor existente și urbanizarea spațiilor rurale din Sicilia, dar nu s-au găsit dovezi arheologice care să susțină că acest plan

2. Vezi și Barrucand, art. cit., *DI*, p. 100 („societatea islamică a generat anumite elemente urbanistice care îi sunt proprii și care, deși au evoluat în timp, au păstrat o anumită specificitate”).

3. La aceste vechi ziduri de moschei, se mai pot adăuga termele de la Cefalà Diana, câteva fragmente de coloane, inscripții și pietre tombale (Biagi, 2003, *passim*).

4. Acest text utilizează denumirile franceze ale regilor normanzi, care în istoriografia engleză și italiană apar de regulă în forme adaptate lingvistic (ex. Roger/ Ruggero, Guillaume/ William/ Guglielmo).

a fost dus la îndeplinire (Metcalf, 2002, p. 290). În privința primului obiectiv enunțat, nu s-a păstrat nicio moschee datând din timpul stăpânirii islamice, iar după cucerirea normandă este foarte probabil – cu toată toleranța normanzilor față de populația arabă cucerită – că nu s-au mai construit altele⁵. Istoricul de limbă latină Malaterra afirmă, de exemplu, că, după capturarea orașului Palermo de către noii stăpânitori normanzi în 1072, deși musulmanilor li s-a permis să își păstreze credința și cultura, principala moschee a fost transformată totuși în noua catedrală⁶ a orașului (Metcalf, 2009, p. 294; Biagi, f.a., p. 26). Este vorba însă de o veche biserică redată cultului creștin. Reconstruită de normanzi între 1169 și 1190 (Maurici, 2016, p. 103), Catedrala din Palermo (afectată, se pare, și de un cutremur care avusese loc în 1169) este edificată pe fundații de străveche continuitate: capela antică de cimitir, biserică de secol IV distrusă de vandali, reconstruită în secolul VI, transformată de arabi în moschee în secolul IX, reînscrisă de normanzi ca biserică creștină în secolul XI (R. Corroneo, *DA*, 23, p. 843). În prezent, între coloanele ce susțin porticul intrării de pe latura sudică, se mai păstrează una care conține o inscripție coranică și care a supraviețuit, deliberat sau nu, spre a depune mărturie pentru prezența unei moschei în avaturile acestui spațiu (*Ibidem.*; Fig. 1, 2).

În afara situațiilor notabile de veche arhitectură redată cultului creștin, istoricii atestă însă menținerea sub normanzi a numeroase moschei de cartier și private, ca și a școlilor coranice aferente (Maurici, 2016, 154). Însă faptul că nu s-au păstrat edificii islamice din timpul stăpânirii arabe se poate explica și prin absența unor construcții monumentale asumate de cuceritorii arabi. Sicilia arabă s-a dezvoltat ca un conglomerat de agro-orașe dezvoltate pe orizontală, cu o economie de tip autarhic (Menjot, 2006, pp. 451-492), iar Palermo, deși a evoluat foarte mult în timpul stăpânirii arabe, a rămas pentru lumea musulmană o *capitală ex-centrică și periferică geografică*⁷ (Maurici, 2015, p. 135) și o metropolă de tip „secund”, întrucât nu a reprezentat niciodată, sub arabi, *capitala administrativă a unui mare Stat* (*Ibidem.*, p. 134).

În materie de *arhitectură eclezială*, primul exemplu de stil arabo-normand citat de autori este, de regulă, biserica San Giovanni degli Eremiti, construită de Roger al II-lea în 1143-1148⁸ pe ruinele unei vechi moschei, din care se mai păstrează doar un zid perimetral pe latura sudică (Corroneo, *DA*, 23, p. 846). Cupolele roșii în formă de bulb (obținute prin rotația arcului carenat) trădează stilul arab, care s-a menținut și după reconstruirea medievală normandă. I se atribuie în genere stilului arab rigoarea geometrică și controlul sever al volumelor, menit după unii autori să creeze anumite efecte de umbre și lumini în absența (asumată) a unor ornamente și lucrări artistice interzise prin religie în spațiile religioase. Modificările ulterioare au schimbat mult aspectul medieval original al acestei biserici, pe care a căutat să i-l redea o restaurare din secolul al XIX-lea. Începând cu 1882, restauratorul Giuseppe Patricolo a decis în favoarea păstrării zidurilor rectangulare ce indicau prezența vechii moschei. Coloristica roșiatică a cupolelor nu este cea originală: la restaurare, descoperind urme de policromie pe cupole, Patricolo a dispus zugrăvirea lor

5. Regula care, de altfel, li s-a aplicat și creștinilor sub stăpânire arabă (Nicklies, 1994, p. 18).

6. De regulă, sunt citate de mai toți autorii aceleași (puține) cazuri de edificii sacre mai importante.

7. În absența altor precizări, toate traducerile din prezentul text aparțin autoarei.

8. Datată și 1132 (Bellafiore, *DA*, 16: 171).

Fig. 1

integrală în această culoare. Turnul, disproporționat în raport cu înălțimea celorlalte patru cupole-bulb nealiniat și în două dimensiuni diferite, ca și alungirea neobișnuită a planului rectangular pe axa de nord-sud (Fig. 3), sunt considerate de specialiști intervenții normande neinspirate, datând din secolele XII-XIII (vezi A. A. Belfiore, informații obținute *in situ*). Cel mai probabil, tocmai din cauza acestei compoziții mixte neconvingătoare, abia trădând cu timiditate căutarea unui limbaj arhitectural propriu, unii autori consideră această biserică un *monument atipic, mult mai legat de supraviețuirea unor tradiții timpurii decât de tendințele novatoare* (Corroneo, *DA*, 23, p. 846).

Fig. 2

Biserica San Cataldo, ctitoria ministrului Maio di Bari al regelui normand Guillaume I, începută pe la 1100, cu datări care merg până la 1160 (G. Bellafiore, *DA*, 16, p. 172), are, după unii specialiști, caracterul pugliez⁹ al bazilicilor cu cupole, după zona din care provenea însuși ctitorul. Însă, după cei mai mulți autori, ca și la biserica San Giovanni degli Eremiti, planul cubic, robust și nesofisticat, inclusiv cupolele în formă de bulb, trădează o arhitectură de influență arabă (Corroneo, *DA*,

9. Maio de Bari, care i-a urmat la guvernare lui George din Antiohia, a fost singurul ministru cu origini locale din timpul stăpânirii normande.

Fig. 3

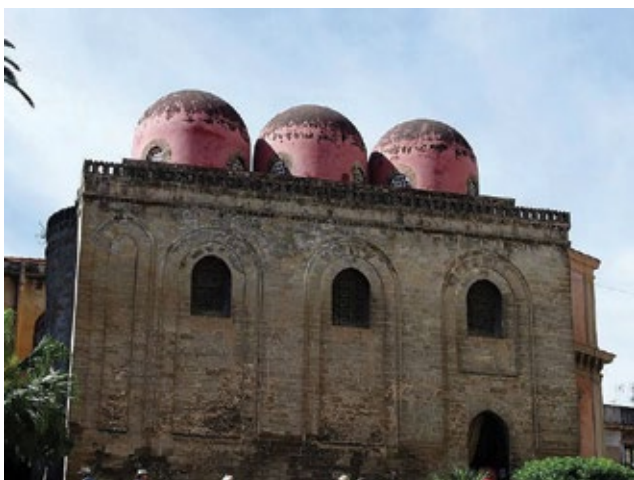

Fig. 4

23, p. 846; Fig. 4). Restaurarea, realizată tot de Giovanni Patricolo, a urmat aceleași principii ca și la biserica San Giovanni degli Eremiti, de unde cel mai probabil și asemănările izbitoare care apar între cele două biserici, mai ales la nivelul cupolelor. Totuși, zugrăvirea lor în aceeași culoare roșiatică a fost, în cazul de față, considerată inautentică. Pe de altă parte însă, la acest monument impresia de unitate este mai pregnantă din punct de vedere arhitectural, Patricolo demolând toate adaosurile târzii, pentru a-l aduce cât mai aproape de înfățișarea originală¹⁰.

Comparativ cu bisericile San Cataldo și San Giovanni degli Eremiti, biserica Santa Maria dell'Ammiraglio (La Martorana, 1142-1148) (Fig. 5, 6) are în prezent o aparență mult mai compozită. Prezența unor importante mozaicuri bizantine, între care și cel ce înfățișează celebra încoronare a lui Roger al II-lea de către Iisus Hristos, i-au menținut în timp atracția și au expus-o la nenumărate modificări ce

10. Informații obținute la fața locului, în 2017, citate după cartea Mariei Sofia di Fede, *La Chiesa di San Cataldo a Palermo*, O.E.S.S.G. Luogotenenza Italia Sicilia – Sezione di Palermo.

Fig. 5

au condus la stadiul actual al înfățișării ei. Multitudinea de stiluri, prezente începând cu înseși originile ei (prin natura epocii, amestecate) și până la forma actuală, trecută prin somptuozitatea barocului, îi atrag cel mai adesea (din cauza vocabularului eclectic ininteligibil) comparații cu Capela Palatină din Palatul Normand.

Însă toate cele trei biserici menționate (minus adaosurile) împărtășesc încă de la momentul originar trăsături arhitecturale ce se regăsesc, după concluziile specialiștilor, și în arhitectura contemporană din nordul Africii: construcții cubice cu pereți netezi și cupole de dimensiuni relativ mici, descărcate prin trompe de colț și prevăzute cu bolțari a căror tipologie, ca și decorația exterioară a cornișelor și a fațadelor acestor biserici, trădează o proveniență comună, de tip islamic (Corroneo, *DA*, 23, p. 845). O perspectivă axonometrică a fost realizată de orientalistul Georges Marçais asupra vestigiilor, insuficient cercetate, ale palatului al-Manar, situat într-o fortăreață magrebiană de început de secol XI de pe teritoriul actualei Algerii. Desenul orientalistului a evidențiat, independent de analizele vizând Sicilia, același tip de cupole perfect emisferice, supraînălțate pe un tambur scurt, cum sunt și cele ce definesc profilul celor trei biserici arabo-normande amintite (Hadda, 2015, p. 91).

Fig. 6

În foarte scurt timp însă, deciziile arhitecturale ale normanzilor aveau să lase în urmă construcția eclezială de tip islamic. Pe lângă inadecvarea religioasă, se pot aduce argumente și pentru a indica anacronismul unor eventuale opțiuni de a construi în stil islamic sau de a cultiva vechi construcții de acest tip în Sicilia: se poate presupune că această arhitectură reprezenta pentru normanzi un mod de construcție depășit de ultimele descoperiri europene. Angela Marino atrage

Fig. 7

atenția asupra importanței ordinelor monastice romano-catolice (*chemate pe insulă și amplu înzestrate de coroana normandă*; Marino, 2007, p. 84) în importul unor tehnici constructive europene. Ea este de părere că intenția acestora de a construi în stil european, deși sprijinită de regii normanzi, a putut fi o vreme deturnată de condițiile aflate la fața locului, care erau inedite: *Elementele culturale aduse de ordinele călugărești găsiră un teren impregnat de o cu totul altă tradiție, și adesea se impuseră ca elemente în chip substanțial străine sau hibridate pe un trunchi central de derivație islamizantă* (Ibidem, p. 85).

Palatul Normand, intim legat de mult vizitata Capelă Palatină, exprimă și el, ca sediu politic al capitalei, sincretismul socio-cultural arabo-bizantino-normand, fiind la rândul său (ca și catedrala palermitană) o construcție monumentală edificată pe fundații cu o neîntreruptă continuitate: clădire punică, castru islamic, în cele din urmă palat normand. Vechi pasaje de trecere mărginite de portice legau acest palat de catedrala amintită, asemenea obiceiului din lumea musulmană de a uni cât mai intim palatele califilor cu moscheile congregaționale¹¹ (Bellafiore, DA, 16, p. 172). În interiorul actualului palat, Capela Palatină, cu hramul Sfântului Petru, a fost construită de Roger al II-lea începând cu anul 1131, pentru a înlocui o veche capelă distrusă. Se afla la origine chiar în centrul complexului palațial existent, dar ulterior s-a unit, prin construcții succesive, cu spațiile alăturate (Corroneo, DA, 23, p. 845). Această capelă este considerată expresia cea mai elocventă a compromisului politic al conducătorilor normanzi (H.M. Hills, DA, 23, p. 841), și chiar planul ei reprezintă o combinație de plan în cruce greacă cu plan în cruce latină (Corroneo, DA, 23, p. 845).

Muqarna ce-i împodobește tavanul este un gen de plafon ce reprezintă, în opinia cercetătorilor, *poate cea mai elocventă manifestare a obsesiei islamice pentru*

11. În islamul timpuriu, după modelul vieții Profetului a cărui casă a servit și ca moschee, se precizase nevoia unei apropieri fizice între marea moschee congregațională și palatul califului, care era în egală măsură conducător politic și spiritual. Vezi și Barrucand, art. cit., DI, p. 103.

Fig. 8-9

geometrie (Nicklies, 1994, p. 23). Studii recente au urmărit evoluția și răspândirea muqarnelor în Sicilia, de la boltiri în fagure, respectiv muqarne cu rol structural, obținute prin realizarea unor *serii ascendente de trompe de colț* cu efect *fațetat, geometric* (*Ibidem*, p. 22), și până la utilizarea muqarnelor cu rol pur decorativ, cea mai veche de acest tip dintre cele datate fiind chiar cea aplicată pe plafonul navei centrale din Capela Palatină palermitană (*Ibid.*, p. 17; Fig. 7). Acest plafon, o fină marchetărie în forme florale și stalactite, este lipsit de rol structural, confirmând aparent rolul la care sunt în general reduse în islam artele vizuale, cel de *decorativism*. Totuși, inserturile figurative pe care le conține, deși aproape inobservabile, aparțin genului pictural și par să îi rezerve, prin natura semnificațiilor lor, un statut superior celui pur decorativ de factură islamică.

Muqarna palermitană conține picturi recunoscute a fi, după cei mai mulți istorici, de școală fatimidă, deși s-a formulat și ipoteza că ar aparține stilului iranian-mesopotamian de tradiție abasidă. Lipsesc totuși documentele necesare atribuirii acestor picturi. Nu este exclusă nici posibilitatea ca ele să constituie opera unor artiști musulmani din Sicilia (Grabar, 2005, p. 50). Alcătuiind *cel mai vast ciclu pictural islamic moștenit până în prezent* (Giarrizzo, 2007, p. 139), picturile muqarnei reflectă un ciclu de viață curtenescă redat în stil islamic ideoplast și fără o plasare a imaginilor într-un sistem narativ. Temele abordate sunt banchetul prințului cu supușii, înveselit de muzică și dansatoare, vânatoarea, conversațiile, partidele de șah (Fig. 8, 9). Motivul dansatoarei acompaniate cu bătaie de tamburină este de sorginte fatimidă, știindu-se pe de altă parte că, după ce au cucerit Mahdiya, normanzii au locuit o vreme în palatele fatimide de acolo (Hadda, 2015, p. 43). Această informație poate explica asemenea influențe, totuși prezența unor teme laice de *dolce farniente* într-un spațiu de rugăciune creștină de cea mai înaltă sacralitate continuă să intrige și să ridice întrebări, pentru al căror răspuns s-au formulat până în prezent ipoteze dintre cele mai contradictorii.

Pe de altă parte, în aceeași perioadă a construirii capelei, Roger al II-lea demarase și construirea catedralei din Cefalù, unde a instalat sediul episcopal și ar fi dorit chiar să își stabilească mormântul. Restaurări recente ale acestei catedrale sporesc necunoscutele deja existente, prin descoperirea unor fragmente de șarpantă

Fig.10-11

cu picturi musulmane asemănătoare celor din Capela Palatină, fapt care a fost explicat (aș spune că insuficient și neclar) ca indicând preexistența unei construcții islamice (Marino, 2007, p. 84). Conchizând, exemplul Capelei Palatine și al enigmelor ce o înconjoară rămâne ilustrativ pentru modul, fascinant și contrariant totodată, în care se prezintă cel mai adesea stilul arabo-normand sicilian ochilor contemporani.

Deja în construcția domului de la Monreale, contemporan cu edificarea catedralei palermitane și ctitorie a ultimului Hauteville notabil, Guillaume al II-lea „cel Bun” (nepotul lui Roger al II-lea), *componenta islamică s-a diminuat nu numai la scară, ci și ca importanță* (William Tronzo, apud Maurici, 2016, p. 127). Se impun acum definitiv formele arhitecturii sacre creștine, singurul mod „străin” vizibil, în plan pur decorativ, fiind entrelacurile de arce decorative de pe exteriorul corului (Fig. 10) și prezența unei fântâni de abluțiuni de tip arab, plasate discret într-un colț al curții interioare¹² (Fig. 11).

Nu în ultimul rând, o cercetare relativ nouă a studiat și comparat planurile mai multor biserici de plan bazilical din estul Siciliei, zona Valdemone, mai slab arabizată, dar și din Calabria peninsulară, construite între 1091 și 1130 sub dinastia de Hauteville, perioadă definită în istoriografie ca normandă timpurie, dar care include și primele acte de patronaj independent ale regelui Roger al II-lea. Charles E. Nicklies a descoperit la bisericile studiate o arhitectură particulară din nordul Africii și Egipt în planuri, detalii și conținutul simbolic al acestora, astfel că simbioza culturală din marile monumente palermitane discutate, cele ce marchează stilul monarhiei lui Roger al II-lea, îi apare la final cercetătorului amintit nu ca o expresie a unor inovații recente, ci doar ca un moment culminant bazat pe realități anterioare, chiar un *amestec de părți discordante asamblate din diferite surse* (Nicklies, 2004, p. 99).

12. Pentru plasarea fântânilor pentru abluțiuni în curțile deschise ale moscheilor, vezi Migeon, Saladin, *op. cit.*, p. 23.

Arhitectura palatială de *loisir* și organizarea peisajului

De cealaltă parte, în zona *arhitecturii civile* normande din Palermo, se poate observa cu ușurință că reședințele cândva periurbane (Zisa, Cuba, Favara, Parco), destinate retragerii monarhilor în plăceri și sieste nesfârșite, aleg să urmeze în continuare modele islamice. Neavând funcții religioase, aceste construcții au putut prelua cu cea mai mare libertate modele arabe, mai ales ținând seama de preferința normanzilor pentru luxul oriental, fapt care a și atras vreme de secole, în istoriografia mai veche, generalizări eronate cu privire la multe din actele lor politice. Dar dacă, în zona arhitecturii ecleziale, deciziile lor constructive au fost tot mai pronunțat și mai ferm influențate de lumea europeană romano-catolică, această presiune (exteroară sau autoimpusă) nu a funcționat și în viața seculară.

De exemplu, palatul Cuba, construit în 1180 în așa-numitul Parc Regal din Palermo de Guillaume al II-lea, a fost conceput ca pavilion pentru festivități și spațiu destinat plăcerilor, în mijlocul unui peisaj acvatic paradisiac format prin proiectarea unui lac artificial (Maurici, 2016, p. 154). Cuba poartă, prin proiecție și construcție, marca meșterilor constructori arabi din Sicilia (paralelipedic, perețidecorați cu arcade oarbe, mușarfe în interior, ferestre și nișe de mici dimensiuni la exterior). Era prevăzut la origine și cu o cupolă (de unde numele), iar asemenea edicule, mai mult sau mai puțin ample (ca și Cubola sau „Mica Cuba”, aflată la mică distanță) reprezentau împrumuturi din cultura fatimidă a epocii, în Sicilia aflându-se în prezent câteva asemenea tipuri dintre cele mai vechi (Grabar, 1978 [1973], pp. 167-168). În spiritul cercetărilor lui Nicklies, același etimon arab (*cubba* „cupolă”) se regăsește și în denumirea bisericii de rit bizantin Cuba di Castiglione, situată în zona de est a insulei și cercetată de acesta cu rezultate noi¹³. Acest fapt dovedește tradiția, amploarea și impactul, încă de actualitate în epoca normandă, al tehnicilor de construcție musulmane încetățenite, fie practicate de musulmanii înșiși (explicația cea mai probabilă), fie după o tradiție arabo-islamică încă prezentă în epocă.

În același spirit, palatul Zisa (arab. *al-aziz*, „splendid”, „magnific”), construit în spirit oriental, este început de Guillaume I într-o suburbie vestică a orașului Palermo și finalizat spre 1180 de către succesorul său, Guillaume al II-lea. Ridicat în apropierea unui vechi apeduct roman, se află în mijlocul unui vechi parc numit Genoard (arab. *Gennat al-ard*, „paradis pe pământ”) și, împrumut fiind cu grădini destinate contemplației și relaxării, a fost destinat încă de la început spre a servi unei funcții complementare celei deținute de Palatul Normanzilor. Arhitectural, este o structură paralelipedică dispusă pe trei niveluri, cu ferestre decorate cu arcade oarbe în relief plat și prevăzut cândva cu o cornișă (Bellafiore, *DA*, 16, p. 172; Maurici, 2016, p. 125; Fig. 12). Multe nișe semicirculare din edificiile de arhitectură palatială, vizibile inclusiv în imagini orientaliste de secol XIX (Fig. 13), prezintă, ca și în acest caz, decorația cu tavan în stalactite, tipic islamică, obligatorie în cazul mihrabului din moschei, dar extinsă, după cum se vede, și la arhitectura civilă.

13. Argumentele lui Nicklies i-au condus pe italieni la redatarea recentă a bisericii Cuba di Castiglione. Considerată în trecut bizantină, așadar anterioară secolului al X-lea – când insula este cucerită integral de arabi –, ea este reconsiderată acum ca normandă timpurie (de secol XI, poate chiar XII), în mare parte și datorită cercetărilor desfășurate de Nicklies pe baza unor suspiciuni formulate inițial de Umberto Scerrato (vezi, pentru datări, și un amplu studiu științific publicat pe portalul medioevosicilia.eu).

Fig.12-13

După cucerirea insulei de către normanzi, *arhitectura peisageră*, lipsită fiind și ea de conotații religioase pentru creștini, a rămas în continuare tot în grija arabilor, care, liberi să proiecteze și să îngrijească așa cum doreau grădinile regale normande, le-au marcat cu varii referințe coranice. De exemplu, la parterul palatului Zisa se află o vastă încăpere numită Sala della Fontana, unde, în spirit pur islamic, dintr-un perete izvora o apă ce se revărsa controlat pe podea, în trepte, sub forma unei cascade (arab. *salsabil* „cascadă”) (Fig. 14). De la această fântână (a cărei denumire în limba arabă este pomenită astfel și, practic, prescrisă în Coran) pornea întreg fluxul ce alimenta grădinile înconjurătoare.

Folosind cu succes sistemele de irigații în activitățile agricole, arabii au dezvoltat în Evul Mediu și o adevărată cultură a grădinilor, dar, în mod particular (și, de altfel, logic), o astfel de cultură nu și-a avut rădăcinile în condițiile deșertice ale Arabiei. Provenind din mai vechile tradiții persane (care îi impresionaseră în antichitate și pe greci), cultura grădinilor a fost cu atât mai rapid adoptată de către arabi cu cât, în islam, apa dobândește conotații cosmologice și mistice (Hadda, 2015, p. 233) imposibil de ignorat. Inseparabile de apă, grădinile deveneau spații ale fericirii și simboluri ale eternității proiectate în spațiul terestru. Întreținute prin vaste rețele hidraulice subterane (*Ibidem*, p. 243; Golombek, 2008, p. 245), ele pătrundeau inclusiv în intimitatea palatelor, iar apa asigura pretutindeni un acompaniament sonor discret, ca un efect muzical asemănător acordării corzilor unei lăute (José Tito, *apud* Hadda, 2015, 215, n. 61).

Astfel, topografia grădinilor normande a rămas tributară viziunilor de tip islamic. Palatele normande puneau în practică subdiviziunile paradisului și izvorul apelor paradisiace conform celor descrise în Coran. În chip parcă ironic, sursele scrise siciliene compensează cu multă generozitate sărăcia atâtor alte capitole, oferind în schimb descrierile acestor grădini, care în acea epocă îi încântau cel mai adesea peste măsură pe călătorii arabi, stârnind de exemplu admirația pelerinului Ibn Jubayr. De fapt, subîmpărțirile simbolice, pavilioanele de vânătoare și peisagistica

Fig.14

Fig.15

acvatică alcătuiua o imagistică indiferentă religios (atâta timp cât era frumoasă) ochilor creștini, rămânând totodată plină de simboluri ascunse și îmbietoare pentru cei musulmani (Metcalf, 2009, p. 245). Chiar în Palatul Normanzilor din Palermo, mozaicurile *alla persiana* ce decorează apartamentele regale prezintă, ca și grădinile ce înfrumusețau exterioarele palatelor, viziuni musulmane asupra Paradisului: ele ilustrează scene de vânătoare și imagini zoomorfe și fitomorfe, dispuse în friză sau în medaioane. În cadrul acestora, leul, păunul și palmierul (Fig. 15) exprimă, de exemplu, simboluri ale Gloriei și Eternității atașate atributelor suveranului în lumea musulmană, însă e greu de înțeles câtă însemnătate spirituală (dincolo de plăcerea estetică) le vor fi acordat proprietarii lor creștini.

Concluzii

În multe aspecte privitoare la istoria Siciliei, Palermo rămâne un spațiu privilegiat, concentrând între altele și cele mai durabile construcții ale dinastiei normande de Hauteville în stil arabo-normand, opțiune stilistică afirmată de altfel nu numai în Sicilia, ci și în sudul Italiei peninsulare. Li se adaugă acestor edificii o serie de obiecte de artă decorativă de influență islamică ce au supraviețuit secolelor de stăpânire normandă. În realizarea celor din urmă, se poate descoperi fie același amestec de stiluri europo-islamice specific regiunii și contextului istoric, fie, în mod particular, libertatea de a adopta stiluri pur islamice în tot ceea ce nu servea unei funcții religioase. Statutul unor astfel de obiecte (mai ales când vecinătățile sau datările sporesc confuzia) poate rămâne însă uneori incert. Cel mai clar exemplu rămâne cel al plafonului în *muqarna* din Capela Palatină a Palatului Normanzilor, un adaos ornamental de tip islamic grefat pe o structură arhitectonică de tip european, pentru care nu s-a formulat încă o ipoteză unanim acceptată.

În zona arhitecturii ecleziale, hibridizările stilistice rămân prin urmare contrariante și nerezolvate, devenind mai degrabă inteligibile (în absența unor documente artistice lămuritoare), prin corelarea lor cu un studiu amănunțit al evoluției mentalităților normande în contextul istorico-politic al epocii¹⁴. Într-un răstimp relativ scurt, acest sincretism va dispărea, fiind depășit, odată cu secolul al XIII-lea, de voința tot mai clară a noii dinastii germane de Hohenstaufen de a construi într-un mod mai coerent teologic și totodată sincron cu realizările tehnice și estetice ale Europei romano-catolice. Însă, dincolo de ipoteza limpezirilor dogmatice, din Evul Mediu au supraviețuit în Europa și vestigii arhitecturale islamice ale căror relevee au scos la iveală prezența unor importante defecte structurale (Sourdell, Sourdell-Thomine, 1975, II, p. 59). Acest fapt poate explica, pe de altă parte, dispariția în timp a unor vechi construcții islamice sau lipsa de interes, *în medii străine* (precum Sicilia), pentru „reșaparea” lor odată cu apariția unor tehnici constructive superioare.

Dimpotrivă, arhitectura civilă palermitană a secolului al XII-lea, eliberată de tensiunea religioasă care domină zonele dedicate sacrului, rămâne în continuare (de bună voie) supusă concepțiilor de *loisir* și stil de viață oriental, iar peisagistica grădinilor și a zonelor acvatice continuă să utilizeze tehnici hidraulice complexe, de proveniență islamică și simboluri coranice vitale sufletului arab, dar fără însemnătate spirituală pentru beneficiarii creștini.

În 1526, un călugăr dominican, istoricul Leandro Alberti, încă mai visa la culorile și aromele pomilor fructiferi din grădinile palatului Zisa (Hadda, 2015, p. 225). Însă destinul frumuseților pieritoare este, și în acest caz (ca în atâtea altele), compensat de viața mult mai îndelungată a pietrei. Astfel, prin arhitectura arabo-normandă, moștenim stratigrafic amprentele unei lumi ale cărei rosturi în acest colț al Europei au fost trecătoare.

14. Este ceea ce am încercat să realizez, în pregătirea prezentului studiu, printr-o cercetare preliminară, din perspectiva istoriografiei recente, a premiselor istorice și de studii mentalităților care să îmi ofere, în absența unor documente artistice de epocă, informații esențiale privind evoluția culturii arabe din Sicilia după cucerirea insulei de către normanzi, ca și despre amploarea și profunzimea raporturilor arabo-creștine în epocă și a implicării arabilor în decizii artistice și de arhitectură eclezială în actele de patronat cultural ale normanzilor (Drăgan, 2018, pp. 141-156).

BIBLIOGRAFIE:

- Biagi, L., *Palermo*, Gruppo Editoriale Brancato, fl., 2003.
- Croix, H., Tansey, R., *Gardner's Art Through the Ages*, ediția a 8-a, Harcourt Brace Jovanovich Publishers, New York, 1976.
- DA, 16, *Dictionary of Art*, Jane Turner (ed.), Vol. 16, Macmillan Publishers Limited, Londra, 1996.
- DA, 23, *Dictionary of Art*, Jane Turner (ed.), Vol. 23, Macmillan Publishers Limited, Londra, 1996.
- DI, *Dictionnaire de l'Islam. Religion et civilization*, pref. Ismail Kadaré, Enciclopedia Universalis et Albin Michel, Paris, 1997.
- Drăgan, S., „Culturi în contact. Prolegomene la apariția stilului arabo-normand în Sicilia secolelor XI-XII”, în Costin Popescu (coord.), *Teritorii, granițe, comunități*, Editura Universității București, București, 2018, pp. 141-156.
- Giarrizzo, G., „Palermo (La Città storica)”, în *Sicilia*, TCI, Milano, 2007, pp. 136-151.
- Golombek, L., „From Timur to Tivoli: Reflections on *il giardino all'italiana*”, *Muqarnas*, Vol. 25 (Frontiers of Islamic Art and Architecture: Essays in Celebration of Oleg Grabar's Eightieth Birthday), G. Necipoğlu, J. Bailey (ed.), Brill, Leiden & Boston, 2008, pp. 243-254.
- Grabar, O., *The Formation of Islamic Art*, Yale University Press, New Haven & Londra, 1978 [1973].
- Grabar, O., „The Experience of Islamic Art”, în I.A. Bierman (ed.), *The Experience of Islamic Art on the Margins of Islam*, Garnett Publishing, Reading, UK, 2005, pp. 11-59.
- Hadda, L., *L'architettura palaziale tra Africa del Nord e Sicilia normanna (secoli X-XII)*, Liguori, Napoli, 2015.
- Marino, A., „La vicenda artistica”, în *Sicilia*, TCI, Milano, 2007, pp. 82-87.
- Maurici, F., *Palermo araba: una sintesi dell'evoluzione urbanistica (831-1072)*, pref. Henri Bresc, foto Andrea Ardizzone, Edizioni d'arte Kalós, Palermo, 2015.
- Maurici, F., *Palermo normanna: vicende urbanistiche d'una città imperiale (1072-1194)*, pref. Henri Bresc, Edizioni d'arte Kalós, Palermo, 2016.
- medievalosicilia.eu, „Insediamento e architettura religiosa dai bizantini ai normanni nella media valle dell'Alcantara: la Cuba di Castiglione”, http://www.medievalosicilia.eu/markIII/cuba_di_castiglione/ [accesat 30.08.2020].
- Menjot, D., „La ville et ses territoires dans l'Occident médiéval: un système spatial. État de la question”, în B. Arzaga Bolumburu, J. Solorzano Telechea, *La ciudad medieval y su influencia territorial*, Instituto de Estudios Riojanos, Najera, Spania, 2006, pp. 451-492.
- Metcalfe, A., „The Muslims of Sicily under Christian Rule”, în G.A. Loud, A. Metcalfe (ed.), *The Society of Norman Italy*, Brill, 2002, pp. 289-317.
- Metcalfe, A., *The Muslims of medieval Italy*, Edinburgh University Press, 2009.
- Migeon, G., Saladin, H., f.a., *Art of Islam*, Parkstone Press International, New York.
- Nicklies, Ch.E., „The Church of the Cuba near Castiglione di Sicilia and Its Cultural Context”, *Muqarnas*, Vol. 11, 1994, pp. 12-30.
- Nicklies, Ch.E., „Builders, Patrons, and Identity: The Domed Basilicas of Sicily and Calabria”, *Gesta*, Vol. 43, No. 2, 2004, pp. 99-114.
- Sourdél, D., Sourdél-Thomine, J., *Civilizația islamului clasic*, vol. II, trad. Eugen Filoti, pref. Aurel Decei, Ed. Meridiane, București, 1975.

Lista imaginilor – explicații și surse

Fig. 1. Catedrala din Palermo, porticul intrării de pe latura sudică. Sursă: Wikimedia Commons

Fig. 2. Coloană cu inscripție în litere cufice arabe la intrarea în Catedrala din Palermo. Sursă: Wikimedia Commons

- Fig. 3. Biserica San Giovanni degli Eremiti, sec. XII, Palermo. Sursă: Wikipedia
- Fig. 4. Biserica San Cataldo, sec. XII, Palermo. Sursă: Wikimedia Commons
- Fig. 5. Biserica Santa Maria dell'Ammiraglio (La Martorana), sec. XII, Palermo – cu modificările actuale. Fațadă barocă adăugată planului original. Sursă: Wikimedia Commons
- Fig. 6. Coloană arabă de secol XII în biserica La Martorana. Sursă: Wikimedia Commons
- Fig. 7. Muqarna, Capela Palatină, Sicilia, sec. XII. Sursă: Wikimedia Commons
- Fig. 8. Roger al II-lea în postură de suveran islamic (scenă pictată pe plafonul în *muqarna* al Capelei Palatine, Palemo). Sursă: Wikimedia Commons
- Fig. 9. Pictură de plafon (detaliu), *muqarna* din Capela Palatină, sec. XII, Palermo. Sursă: Wikimedia Commons
- Fig. 10. Entrelacuri de arce decorative la exteriorul corului Catedralei din Monreale, sec. XII. Sursă: Simona Drăgan, 2017
- Fig. 11. Fântână după modelul fântânilor de abluțiuni de tip arab, Catedrala din Monreale, sec. XII. Sursă: Simona Drăgan, 2017
- Fig. 12. Palatul Zisa, sec. XII, Palermo. Sursă: Simona Drăgan, 2017
- Fig. 13. Arhitectură arabo-normandă. Interior palațial, 1830. Imagine reprodusă în Antonino Buttitta, „Les Normands en Sicile”. Sursă: Wikimedia Commons
- Fig. 14. Sala della Fontana, Palatul Zisa, sec. XII, Palermo. Sursă: Jean-Pierre Dalbéra, via Wikipedia
- Fig. 15. Mozaicuri *alla persiana* din apartamentele regale ale Palatului Normanzilor, sec. XII, Palermo.
- Sursa imaginilor (doar pentru verificare/ consultare)
- Fig. 1. https://en.wikipedia.org/wiki/Palermo_Cathedral#/media/File:Palermo_BW_2012-10-09_12-09-53.JPG (30.08.2020)
- Fig. 2. https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/a/ac/Column_with_arab_inscription_%28Palermo_Cathedral%29.jpg (30.08.2020)
- Fig. 3. https://en.wikipedia.org/wiki/San_Giovanni_degli_Eremiti#/media/File:Church_and_refectory.jpg (30.08.2020)
- Fig. 4. https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/f/f1/San_Cataldo_Palmero_Aussen.jpg/1200px-San_Cataldo_Palmero_Aussen.jpg (30.08.2020)
- Fig. 5. <https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/5d/Palermo-Martorana-bjs.jpg> (30.08.2020)
- Fig. 6. https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/c/c1/Column_with_arabian_writings_%28Martorana%29.jpg (30.08.2020)
- Fig. 7. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Chapelle_Palatine-plafond_%C3%A0_muqarnas_peints.jpg (30.08.2020)
- Fig. 8. https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/7/7e/Arabischer_Maler_der_Palastkapelle_in_Palermo_002.jpg (30.08.2020)
- Fig. 9. https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/2/2a/Arabischer_Maler_der_Palastkapelle_in_Palermo_004.jpg (30.08.2020)
- Fig. 10-12. Foto: Simona Drăgan, 2017
- Fig. 13. <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Arabo-NormanArchitecture.JPG> (30.08.2020)
- Fig. 14. [https://it.wikipedia.org/wiki/Sollazzi_Regi#/media/File:La_salle_de_la_fontaine_de_la_Zisa_\(Palermo\)_6889178512.jpg](https://it.wikipedia.org/wiki/Sollazzi_Regi#/media/File:La_salle_de_la_fontaine_de_la_Zisa_(Palermo)_6889178512.jpg) (30.08.2020)
- Fig. 15. <https://www.alamy.com/ancient-mosaics-of-lions-in-palermo-italy-image327096022.html>